

УДК 343.9

В. М. Шевчук

РОЛЬ ТИПОВИХ ТАКТИЧНИХ ОПЕРАЦІЙ У РОЗРОБЛЕННІ КРИМІНАЛІСТИЧНИХ МЕТОДИК

Постановка проблеми. Останнім часом у криміналістичних дослідженнях особливої актуальності та значимості набувають проблеми, які пов'язані з типізацією тактичних операцій щодо окремих видів (чи категорій) злочинів. Серед обставин, що пояснюють зазначену тенденцію, можна назвати такі. По-перше, окремі криміналістичні методики як типізовані моделі мають включати в себе систему рекомендацій лише типізованого характеру, в тому числі й типові тактичні операції, які розробляються відповідно до певного різновиду методик, є їх невід'ємним складником, максимально «прив'язані» до типових слідчих ситуацій і виходять із конкретних тактичних завдань, що стоять перед слідчим. По-друге, неможливо розробити всі без залишку тактичні операції до певного виду (категорії) злочинів, а тому може йтися лише про типові, тобто такі, що найбільш часто зустрічаються, виявляють загальне в окремому, є прообразами, прототипами певного виду (класу) дій, речей, предметів. По-третє, типові тактичні операції є найбільш придатною формою адаптації наукових розробок до їх практичної реалізації в ході розслідування конкретного злочинного діяння. Саме типові тактичні операції являють собою доцільні програми дій слідчого, вони виконують важливу методичну функцію й дають змогу обирати правильний напрям у розслідуванні [1, с. 194–199]. У цьому сенсі тактичні операції виступають як свого роду модулі (типові моделі) вирішення конкретних завдань, які виникають на певному етапі розслідування.

Мета статті – розглянути проблеми дослідження ролі типових тактичних операцій у розробленні криміналістичних методик; проаналізувати різні підходи до розуміння типових тактичних операцій, значення в окремих методиках розслідування злочинів, провести їх критичний аналіз.

Виклад основного матеріалу дослідження. Науковцями висловлюються й різні судження щодо розуміння типових тактичних операцій. Зокрема, В.М. Карагодін зазначає, що наявність взаємозв'язку між слідчими ситуаціями і криміналістичними характеристиками, з одного боку, і тактичними операціями – з іншого, дає можливість розробляти типові тактичні операції, які за рівнем загальності можна умовно поділити на дві

групи. Типові тактичні операції першого, більш високого рівня узагальнення розробляються, щоб використовувати їх у ситуаціях, які є типовими для злочинів різних видів. Розробка таких операцій можлива, незважаючи на відмінності не тільки в кримінально-правових, а й криміналістичних характеристиках окремих видів злочинів. Типові тактичні операції другої групи розробляються з урахуванням криміналістичної характеристики окремих видів і груп злочинів і ситуацій, типових для їх розслідування. Названі тактичні операції більш конкретні, оскільки конкретизуються їх завдання, вони мають плануватися на основі більш загальних операцій першого рівня [2, с. 56–59].

Погоджуючись загалом із думкою про можливість розроблення типових тактичних операцій двох рівнів, вважаємо, що підходи до їх поділу мають бути дещо іншими. Як видається, треба виходити з того, що типове відбиває специфіку певного виду, підвиду злочинів (за криміналістичною класифікацією) і тому не може бути характерним для злочинів різних видів. У зв'язку з цим типові тактичні операції повинні мати видову й підвидову спрямованість. Беручи до уваги висловлене, можна надати таку систему типових тактичних операцій. Перший рівень системи утворюють типові-видові тактичні операції, які відбивають специфіку саме певного виду злочинів (наприклад, убивства). Другий рівень становлять типові-підвидові (предметні) тактичні операції, які створюються відповідно до конкретного різновиду злочинів, наприклад, убивства з розчленуванням, убивства на замовлення.

Усе частіше вчені-криміналісти звертаються до формування типових тактичних операцій. Можна стверджувати, що практично кожний науковець, який здійснює побудову окремої криміналістичної методики розслідування, серед результатів своєї праці пропонує типові тактичні операції. Так, В.О. Коновалова під час розслідування вбивств вважає за доцільне провадження таких тактичних операцій: «Особа вбивці», «Склад і рольові функції злочинної групи», «Знаряддя злочину», «Свідоцька база», «Місце перебування злочинця» [3, с. 282–283]. На її переконання, під час розслідування вбивств, прихованих інсценуваннями, найбільш ефективними є провадження таких тактичних операцій: «Установлення злочинця», «Виявлення доказів готування інсценування», «Установлення мотивів учинення злочинів», «Установлення способу вчинення і приховування злочину». У свою чергу, інші науковці до типових тактичних операцій під час розслідування вбивств зараховують «Реконструкцію обставин розслідуваного вбивства», «Атрибуцію трупа» тощо.

Заслужують на позитивну оцінку спроби окремих науковців розробити тактичні операції під час розслідування вбивств, пов'язаних із виявленням частин розчленованого трупа, вбивств за відсутності трупа, вбивств осіб, зайнятих у сфері бізнесу, серійних убивств на сексуальному ґрунті, вбивств, що вчиняються організованими групами, побудова й реалізація яких має певну специфіку. Так, І.В. Борисенко (2001 р.) під час розслідування вбивств, пов'язаних із виявленням частин розчленованого трупа,

вирізняє такі тактичні операції: «Установлення особи невідомої трупа», «Пошук відсутніх частин трупа», «Установлення місця вчинення вбивства й розчленування трупа», «Установлення особи вбитого», «Перевірка зв'язків потерпілого», «Викриття злочинця», «Докази поведінки», «Пошук злочинця», «Затримання злочинця». О.Ю. Булуков (2001 р.) під час розслідування вбивств за відсутності трупа називає такі тактичні операції: «Особа злочинця», «Розшук зниклої особи», «Збирання відомостей на місці виявлення трупа».

Досліджуючи методику розслідувані серійних убивств, Г.С. Фоміна (2003 р.) вирізняє тактичні операції: «Розшук і затримання підозрюваного (обвинуваченого)», «Перевірка показань особи, що визнала себе винною», «Захист доказів», «Ототожнення особистості невідомої трупа», «Захист доказів». І.В. Усанов (2005 р.) під час розслідування серійних сексуальних убивств пропонує застосовувати такі тактичні операції: «Виявлення особи, яка вчинила серійні вбивства на сексуальному підґрунті», «Вивчення обстановки місця події з метою розпізнавання сексуального характеру вбивства», «Установлення факту вчинення декількох нерозкритих сексуальних убивств однією й тією самою особою», «Збирання й фіксація криміналістично значущої інформації про події, що мали місце», «Установлення особи жертви», «Взаємозв'язок жертви зі злочинцем та її пізнання під час розслідування злочину», «Пошук і затримання особи, яка вчинила серійні вбивства на сексуальному ґрунті», «Перевірка підозри щодо декількох осіб», «Викриття неправдивого алібі», «Вивчення особи підозрюваного», «Пізнання просторово-часових зв'язків і відносин у процесі розслідування серійних сексуальних убивств», «Перевірка правдивості показань», «Спонування до дачі правдивих показань», «Нейтралізація негативного впливу сторонніх осіб на хід розслідування», «Викриття особи, яка вчинила серійні вбивства на сексуальному ґрунті», «Профілактика причин та умов, що сприяли вчиненню серійних убивств на сексуальному підґрунті».

У криміналістичній літературі приділяється певна увага виокремленню тактичних операцій під час розслідування насильницьких і корисливо-насильницьких злочинів. Зокрема, О.Я. Баєв виділяє тактичні операції стосовно розслідування насильницьких злочинів і зазначає, що типовими тактичними операціями, які планує і здійснює слідчий, розслідуючи злочини проти особи, як правило, є такі: «Виявлення підозрюваного», «Розшук і затримання», «Перевірка алібі», «Установлення особи загиблого» та деякі інші [4, с. 18]. В.В. Тіщенко під час розслідування корисливо-насильницьких злочинів серед тактичних операцій називає такі: «Перевірка алібі підозрюваного», «Викриття інсценування», «Викриття винної особи» [5, с. 245–356]. О.Л. Мусієнко зазначає, що під час розслідування шахрайства можуть застосовуватися такі тактичні операції: «Затримання шахрая (групи шахраїв) на місці злочину», «Установлення кола жертв шахрайського посягання», «Установлення способу вчинення шахрайства», «Установлення особи шахрая», «Документ», «Визначення розміру матеріальних збитків» [6, с. 138–144].

Самостійним аспектом криміналістичних досліджень є злочинна діяльність організованих об'єднань. Науковцями висловлені слушні пропозиції щодо формування тактичних операцій під час розслідування цієї категорії злочинів. Зокрема, В.М. Варцаба (2004 р.) зазначає, що найбільш важливими тактичними операціями, які мають специфічний характер під час розслідування злочинів, що вчиняються організованими групами (незалежно від видової спрямованості злочину), є такі: «Організований характер злочину»; «Склад і структура організованої групи»; «Корумповані зв'язки організованої групи»; «Взаємодія організованої групи з іншими злочинними формуваннями»; «Причетність організованої групи до злочинів». В.Ю. Шепітьком також здійснено типізацію тактичних операцій під час розслідування злочинів організованих груп і злочинних організацій. На його переконання, особливого значення в цьому плані набувають такі тактичні операції: «Установлення поширеності злочинної групи»; «Виявлення зв'язків організованої групи»; «Затримання злочинної групи на місці злочину»; «Нейтралізація протидії розслідуванню злочину»; «Виявлення найслабкішої ланки в групі»; «Стратегічна розвідка»; «Створення й використання юридичних осіб»; «Підтримання в злочинному співтоваристві режиму напруженості»; «Використання суперечностей між учасниками злочинної групи» [7, с. 63].

Наведені типові тактичні операції, безумовно, становлять певний науковий і практичний інтерес. Проте, не вдаючись у детальний аналіз їх змісту, вважаємо за можливе зазначити, що далеко не всі з перелічених побудов можуть бути зараховані до розряду тактичних операцій, виходячи із розроблених нами критеріїв. Крім того, науковцями переважно пропонувалися лише назви тактичних операцій без розкриття їх внутрішньої структури. Також сьогодні відсутній єдиний, узгоджений підхід до розуміння типових тактичних операцій і здійснення їх типізації. Усе це ускладнює процедуру їх успішного практичного застосування, зменшує коефіцієнт корисної дії.

На нашу думку, під час розробки та реалізації типових тактичних операцій варто враховувати такі положення.

По-перше, типові тактичні операції необхідно розглядати як продукт наукової діяльності, який являє собою своєрідну інформаційну модель, що відбиває структуру й технологію (логіку, хронологію) реалізації цих криміналістичних комплексів відповідно до виду злочину, етапу розслідування, слідчої ситуації та тактичного завдання. Використання інформації, яка міститься в указаних моделях, дає слідчим змогу ефективно вирішувати загальні й ситуаційно зумовлені питання в процесі організації та здійснення тактичних операцій під час провадження по конкретних кримінальних провадженнях. Необхідно зазначити, що й самі слідчі досить високо оцінюють доцільність викладення в окремих криміналістичних методиках розслідування злочинів систем типових тактичних операцій. На це вказало 78,3% опитаних нами респондентів. Крім того, за результатами анкетування й інтерв'ювання слідчих прокуратури, МВС та СБУ визначено перелік тактичних операцій, які найбільш часто застосовуються в практиці розслідування злочинів. До

переліку увійшли такі операції: 1) «Установлення характеру події кримінального правопорушення» (на цю операцію вказало 80,9% опитаних нами респондентів); 2) «Установлення місця й часу вчинення кримінального правопорушення» (61,4%); 3) «Установлення способу вчинення кримінального правопорушення» (74,6%); 4) «Установлення предмета злочинного посягання» (35,1%); 5) «Установлення мотивів учинення злочину» (42%); 6) «Установлення особи злочинця» (78,3%); 7) «Установлення особи потерпілого (жертви)» (32,6%); 8) «Установлення провокуючої поведінки жертви» (24,3%); 9) «Перевірка зв'язків потерпілого» (36%); 10) «Установлення співучасників злочину» (41,4%); 11) «Затримання злочинця на місці злочину» (54 %); 12) «Розшук особи, яка зникла з місця події й переховується від слідства» (78,6%); 13) «Перевірка алібі підозрюваного» (80%); 14) «Установлення свідків» (61,7%); 15) «Перевірка обмови» (12,8%); 16) «Перевірка самообмови» (16%); 17) «Нейтралізація протидії розслідуванню з боку зацікавлених осіб» (74%); 18) «Вивчення особи підозрюваного» (33,1%); 19) «Усунення негативного впливу з боку підозрюваного» (18%); 20) «Захист доказів» (38,3%); 21) «Захист потерпілих» (36%); 22) «Захист свідків» (33,4%); 23) «Профілактика» (31%).

По-друге, типові тактичні операції мають розроблятися відповідно до специфіки розслідування окремих видів (підвидів) злочинів, стадій кримінального провадження, слідчих ситуацій, тактичних завдань і розглядатися як невід'ємні складники видових чи підвидових криміналістичних методик (мікрометодик) розслідування злочинів.

По-третє, вони мають бути максимально «прив'язані» до типових слідчих ситуацій і виходити з тактичних завдань, що постають перед слідчим (суддею). Саме слідча ситуація зумовлює постановку того чи іншого тактичного завдання, а останнє визначає засоби його вирішення. При цьому об'єктивна повторюваність ситуацій, що виникають на різних етапах досудового розслідування, показує, що з метою оптимізації їх вирішення можуть ефективно застосовуватися типові комплекси дій і заходів, які дають змогу забезпечити чітку узгодженість, раціональність та ефективність діяльності суб'єктів кримінального переслідування.

По-четверте, головною підставою типізації тактичних операцій варто вважати репрезентативну множину однорідних тактичних завдань, що повторюються. Крім того, тактичне завдання в більшості випадків зумовлює й назву тактичної операції.

По-п'яте, для збільшення інформативності типових тактичних операцій у їх структуру необхідно включати відомості про тактичне завдання, мету, коло учасників і засоби здійснення, тобто систему слідчих (розшукових) дій, оперативно-розшукових, організаційних та інших заходів у їх субординаційній послідовності. Обмеженість інформаційного наповнення типових тактичних операцій лише їх назвою сьогодні не задовольняє потреби ані теорії, ані практики.

По-шосте, набір типових тактичних операцій є, по суті, типовою програмою розслідування певного виду (підвиду) злочинів, тому під час їх

створення доцільно врахувати рекомендації з планування розслідування злочинів загалом, у тому числі й з організації взаємодії слідчих із працівниками оперативних служб органів внутрішніх справ.

По-сьоме, типізація – це завжди процес спрощення, схематизації, абстрагування. У свою чергу, здійснення кримінального провадження передбачає використання не тільки типових засобів, а й атипових. Ось чому в діяльності з розслідування (судового розгляду) злочинів слідчий (суддя) має застосовувати творчий підхід.

Спираючись на вищевикладене й передусім на підхід до інформаційного наповнення змісту типових тактичних операцій, уважаємо за можливе проілюструвати на прикладі тактичної операції «Перевірка алібі підозрюваного» процедуру формування моделі структури цього криміналістичного комплексу. Ця модель має включати такі елементи: 1) тактичне завдання; 2) мета; 3) учасники; 4) засоби. Тактичне завдання – перевірка алібі підозрюваного. Мета – підтвердження або спростування алібі. Учасники – слідчий, прокурор, співробітники оперативних підрозділів, спеціалісти, знання яких необхідні для перевірки алібі. Засоби – (1) слідчі (розшукові) дії: допит осіб, на яких посилається заявник або які за обставинами справи можуть підтвердити чи спростувати алібі (офіціант ресторану, таксист, поштарка, касир та ін.); допит свідків, які можуть підтвердити факт знайомства суб'єкта алібі з особою, яка це алібі підтверджує, а й можливо, факт знаходження заявника в цієї особи; виїмка та попереднє дослідження документів (на предмет установлення фальсифікації), які підтверджують (спростовують) алібі; пред'явлення для впізнання суб'єкта алібі; пред'явлення для впізнання предметів і речей, які використовуються заявником як аргументи його перебування в певному місці та в певний час; одночасний допит декількох учасників кримінального провадження (очна ставка); опитування; огляд і виїмка кореспонденції й дослідження інформації, знятої з каналів зв'язку; (2) негласні слідчі (розшукові) заходи: здійснення спостереження за суб'єктом алібі й особами, на яких він посилається, на предмет їхнього контакту і спілкування в позапроцесуальних рамках; аудіо-, відеоконтроль особи; огляд і виїмка кореспонденції; зняття інформації з електронних інформаційних систем; (3) оперативно-розшукові заходи: отримання з оперативних джерел інформації щодо осіб, які б могли надати додаткові дані стосовно обставин алібі та його аргументації, а також місцезнаходження предметів і речей, що мають значення для перевірки алібі.

Безумовно, запропоновані елементи моделі мають узагальнений, абстрактний характер і потребують уточнення під час планування й організації конкретної тактичної операції з перевірки алібі. Зокрема, залежно від аргументації посилань на алібі висуваються різні версії, що зумовлюють напрями їх перевірки, змінюється послідовність провадження слідчих дій і оперативно-розшукових заходів у межах тактичної операції, а також їх спрямованість. Разом із тим типова модель структури тактичної операції з наведеним рівнем інформаційного наповнення, на наше переконання, має безсумнівні переваги порівняно з тими моделями операцій,

які обмежувалися лише назвою цих криміналістичних комплексів. Переконані, що в такому вигляді ця модель більш продуктивно виконує свою пізнавальну функцію й дійсно є своєрідним орієнтиром для слідчих під час розроблення конкретної тактичної операції. Ось чому вважаємо за доцільне в окремих криміналістичних методиках розслідування злочинів надавати системи типових тактичних операцій, ураховуючи вищевикладені рекомендації.

Висновки. Отже, сучасний стан розвитку криміналістичної науки дає змогу ставити питання про необхідність розробки та застосування типових тактичних операцій у структурі окремих криміналістичних методик як ефективних засобів вирішення окремих тактичних завдань досудового розслідування. Ці наукові абстракції комплексної спрямованості мають як суто теоретичне, так і виключно практичне значення. Теоретичний аспект передбачає створення систем типових тактичних операцій у структурі окремих криміналістичних методик розслідування злочинів, а практичний – використання цих моделей як орієнтирів для побудови та реалізації конкретної тактичної операції певної цілеспрямованості в реальних умовах розслідування й судового провадження. При цьому розглядувані моделі під час їх побудови повинні мати належне інформаційне наповнення, що істотно збільшує їх продуктивність. Відомості про мету, завдання, учасників і засоби тактичної операції мають стати невід’ємним складником і відбиватися в структурі моделі типової тактичної операції. Типові тактичні операції як наукові абстракції є орієнтиром для слідчих, до якого вони звертаються під час побудови та реалізації цих криміналістичних комплексів у реальних умовах розслідування. Тому визначальну роль в оптимізації криміналістичних методик відіграють типові тактичні операції.

Література

1. Шепітько В.Ю. Роль типових тактичних операцій в системі забезпечення ефективності досудового слідства / В.В. Шепітько // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. праць. – Х. : Кроссруд, 2007. – Вип. 14. – С. 194–199.
2. Карагодин В.Н. Тактические операции в деятельности по распознаванию и преодолению способа сокрытия преступления / Н.Н. Карагодин // Тактические операции и эффективность расследования : сб. науч. тр. – Свердловск : Свердлов. юрид. ин-т, 1986. – С. 56–59.
3. Коновалова В.Е. Убийство: искусство расследования : [монография] / В.Е. Коновалова. – Харьков : Факт, 2001. – 311 с.
4. Баев О.Я. Методические основы расследования преступлений против личности / О.Я. Баев // Расследование преступлений против личности : [учебное пособие] / под ред. О.Я. Баева. – Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1998. – С. 18–28.
5. Тищенко В.В. Корыстно-насильственные преступления: криминалистический анализ : [монография] / В.В. Тищенко. – Одесса : Юрид. літ., 2002. – 360 с.
6. Мусієнко О.Л. Теоретичні засади розслідування шахрайства в сучасних умовах : [монографія] / О.Л. Мусієнко ; за ред. проф. В.Ю. Шепітька. – Харків : Право, 2009. – 168 с.
7. Шепітько В.Ю. Тактика расследования преступлений, совершаемых организованными группами и преступными организациями / В.Ю. Шепітько. – Харьков : Нац. юрид. акад. Украины, 2000. – 88 с.

А н о т а ц і я

Шевчук В. М. Роль типових тактичних операцій у розробленні криміналістичних методик. – Стаття.

У статті розглянуто проблеми дослідження ролі типових тактичних операцій у розробленні криміналістичних методик. Проаналізовано різні підходи до розуміння типових тактичних операцій, значення в окремих методиках розслідування злочинів, проведено їх критичний аналіз. Обґрунтовується необхідність розробки та застосування типових тактичних операцій у структурі криміналістичних методик як ефективних засобів вирішення тактичних завдань досудового розслідування. Дослідження типових тактичних операцій має здійснюватися з урахуванням виду злочину, етапності розслідування, слідчої ситуації й тактичного завдання.

Ключові слова: типова тактична операція, криміналістична методика, типове тактичне завдання, типізація тактичних операцій, типові тактичні операції як структурний елемент криміналістичної методики.

А н н о т а ц и я

Шевчук В. Н. Роль типовых тактических операций в разработке криминалистических методик. – Статья.

В статье рассмотрены проблемы исследования роли типовых тактических операций в разработке криминалистических методик. Проанализированы различные подходы относительно понимания типовых тактических операций, значение в отдельных методиках расследования, проведен их критический анализ. Обосновывается необходимость разработки и применения типовых тактических операций в структуре криминалистических методик как эффективных средств решения тактических задач досудебного расследования. Исследования типовых тактических операций необходимо проводить с учетом вида преступления, этапности расследования, следственной ситуации и тактической задачи.

Ключевые слова: типовая тактическая операция, криминалистическая методика, типовые тактические задачи, типизация тактических операций, типовые тактические операции как структурный элемент криминалистической методики.

S u m m a r y

Shevchuk V. M. Role model of tactical operations in developing forensic techniques. – Article.

Some issues related to the study of a typical tactical operation as a structural element of a particular criminalistics method are considered. Various approaches to understanding typical tactical operations and their role in different methods of crime investigation are described and critically analyzed. Arguments are provided for the need for designing and applying typical tactical operations in the structure of criminalistics methods as effective means of accomplishing tactical tasks of preliminary investigation. Type of crime, stage of investigation, investigation situation and tactical task should be taken into account when studying tactical operations.

Key words: typical tactical operation, criminalistics methods, typical tactical tasks, typification of tactical operations, typical tactical operations as a structural element of a particular criminalistics method.